

קסם המילים (2014)¹

מאת: סוזן ב. ניומן וטניה ס. רייט

הטענה כי לאוצר מילים עשיר יש חשיבות מרכזית בלימוד קריאה היא כמעט אינטואיטיבית. ילדים חייבים להכיר את המילים שמרכיבות טקסטים כתובים על מנת להבין את מה שהם קוראים, ובמיוחד כאשר נחשפים לטקסטים מורכבים. מחקרים רבים מצביעים על קשר בין גודל אוצר המילים לבין מידת ההבנה של טקסט, לא רק בבית הספר היסודי אלא גם בתיכון.

הבדלים גדולים באוצר המילים בין תלמידים המגיעים מרקע סוציו-אקונומי שונה נראים מראשית הלימודים בבית הספר. הפערים דרמטיים מאוד! לפי מחקרים עד כיתה א' ילדים מרקע סוציו-אקונומי גבוה ידעו **פי שניים** יותר מהמילים שידעו ילדים מרקע סוציו-אקונומי נמוך. משום כך ילדים מרקע של עוני נמצאים בסיכון גבוה הרבה יותר לכישלון בביה"ס.

לממצא זה יש השלכות חמורות - ילדים מרקע סוציו-אקונומי נמוך מסומנים כמועדים לכישלון בקריאה עוד בטרם נכנסו לבית הספר! אבל יש מה לעשות. קיים היום בסיס ידע חדש ועשיר שמאפשר התערבות ושינוי של התרחיש הזה:

- השיעור הגבוה ביותר של אוצר מילים נרכש בגיל הגן, ולכן זהו זמן מכריע להתערבות.
- תוכנית התערבות יעילה בתחום אוצר המילים יכולה לשפר קשיי קריאה שעלולים להתעורר בהמשך ולתרום לצמצום פערים.
- באמצעות שיחות רבות ואיכותיות של הורים ומורים עם הילדים אפשר להבטיח שיפור באוצר המילים ולגשר על הפערים.
- העשרת אוצר מילים יכולה לנבא הצלחה בהבנה ובקריאה בהמשך.

כלומר, בניגוד לתחזיות הקשות, יש הרבה מה לעשות כדי לאפשר לילדים לקרוא היטב. כיום יש עדויות מצטברות על הוראה יעילה של אוצר מילים.

¹ Neuman, S. B., & Wright, T. S. (2014). The magic of words: Teaching vocabulary in the early childhood classroom. *American Educator*, 38(2), 4-13.

פיתוח אוצר מילים דבור ותוכנית הלימודים

מטרת המאמר היא להסביר את החשיבות של הקניית אוצר מילים בתוך הקשר ולהציג כיצד אפשר להרחיב את אוצר המילים של ילדים. עיקר ההתפתחות של אוצר המילים מתרחשת מתוך התנסות משמעותית במרחב השפתי, ולכן חשוב להתחיל לקדם התנסות זו מוקדם ככל האפשר. לפני שנציג את עקרונות העבודה, חשוב להסביר מדוע ההתייחסות לנושא חשוב זה בהוראה לוקה בחסר, ולהפריך כמה מיתוסים נפוצים בתחום של הקניית אוצר מילים.

מיתוסים נפוצים

קיימים כמה מיתוסים שגויים לגבי פיתוח אוצר מילים דבור, שבמובנים רבים עיכבו קידום של הוראה איכותית בשלב מוקדם.

מיתוס 1: ילדים הם "ספוגים" של מילים

למראית עין, ילדים קולטים מילים בצורה מופלאה ונטולת מאמץ. זה נראה טבעי. מחקר קלסי אחד טבע את המונח fast mapping (מיפוי מהיר) כהסבר לקצב יוצא הדופן שבו ילדים קולטים מילים בגיל הרך. הרעיון מאחורי המונח הוא שילדים יכולים ללמוד את משמעותן המלאה של מילים בעקבות חשיפה אחת, מתוך ההקשר שבו נאמרו או נקראו הדברים.

אולם כיום ישנן עדויות רבות המצביעות על כך שלמידת המילים היא הדרגתית. הילדים לומדים מילים באמצעות קישור בין חפצים לבין צלילים, תהליך שהופך מדויק יותר עם הזמן. הקשיים של ילדים בהבנת מילים שמתארות צבע הם דוגמה לכך. פעוטות מבחינים בין קטגוריות צבע בסיסיות, אבל רק גיל 4 בערך הם יכולים להשתמש במילים המדויקות לכל צבע. אם כן, ילדים יכולים להכיר את שמות הצבעים, אך הידע שלהם רחוק מלהיות שלם. ברוב המקרים, למידת מילים דורשת חשיפות רבות, בהקשרים שונים ולאורך תקופת זמן ממושכת.

מיתוס 2: קיים שלב של "פיצוץ" מילים או "פרץ מילים"

מקובל לומר שרכישת מילים מתחילה לאט, ובגיל 16 חודשים בערך או כשהפעוטות מכירים כ-50 מילים, פתאום מתרחש גידול משמעותי באוצר המילים. שלב זה מכונה "פיצוץ מילים" או "פרץ מילים" ומשקף את היכולת הדרמטית לכאורה של ילדים בגיל צעיר לרכוש מילים. מכאן נובעת הטענה הרווחת לפיה הזמן האופטימלי להתפתחות אוצר מילים דבור הוא בין גיל שנה לשלוש.

אולם, ממצאים עדכניים מצביעים על כך שהפרץ ברכישת מילים לא נובע משינוי כלשהו בקצב לימוד המילים, אלא משינוי בקצב שבו ילדים מתחילים להשתמש בפועל במילים חדשות שלמדו. כלומר, עם הזמן הילדים

מתחילים להשתמש במילים חדשות מהר יותר. מהממצאים עולה עוד כי רכישת מילים היא תהליך מצטבר שמתרחש לאורך שנים. לפי הערכה אחת, תלמידים יצטרכו לרכוש כ-80,000 מילים עד סוף התיכון כדי להיות מוכנים לקולג'. לשם כך צריך לחשוף את התלמידים להתנסויות ממושכות באוצר מילים דבור וכתוב במשך כל שנות הלימודים שלהם.

מיתוס 3: קריאת ספרים מספיקה לפיתוח אוצר מילים דבור

קריאת ספרים לילדים היא מקור עוצמתי ומעורר מוטיבציה להעשרת אוצר מילים. מחקרים רבים מראים כי ילדים לומדים מילים באמצעות האזנה לסיפורים ועיסוק בהם. יחד עם זאת, מחקרים עדכניים החלו להטיל ספק בכך שחשיפה אגבית באמצעות קריאת ספרים יכולה להיות מספיק משמעותית כדי לשפר בצורה ניכרת את התפתחות אוצר המילים הדבור של ילדים. לפי כמה מהם, לקריאת ספרים יש השפעה קטנה עד בינונית על שיפור אוצר המילים, והיא פחותה עוד יותר בקרב ילדים בסיכון ללקות שפתית.

המשמעות היא שחשיפה למילים באמצעות ספרים אינה מספיק משמעותית כדי לצמצם את הפער המהותי אצל תלמידים שעלולים להתקשות בקריאה. על מנת להעשיר את אוצר המילים הדבור של ילדים, המורים יצטרכו להוסיף לקריאת הספרים אסטרטגיות מכוונות יותר, שידרשו מהילדים עיבוד מילים ברמות הבנה גבוהות (ראו פירוט בעיקרון 3 בהמשך).

מיתוס 4: אנחנו מלמדים אוצר מילים כל הזמן

רוב המורים מנסים לזמן לתלמידים התנסויות אקטיביות הכוללות שיח רב במשך היום. במהלך פעילות מדעית, למשל: מורים יכולים להסביר מילה שתעזור לתלמידים להבין את ההקשר; במהלך דיון כיתתי מורים יכולים להשתמש במילה חדשה ולהסביר אותה. אירועים כאלה מייצגים רגעי הוראה חשובים, הזדמנויות אגביות לעסוק בלימוד מילים חדשות, בדומה לתקשורת המילולית בין הורים לילדיהם.

יחד עם זאת, עד גיל הכניסה לבית הספר הורים וילדים מבליים יחד בבית כ-20,000 שעות שבמהלכן אוצר המילים צפוי לחזור על עצמו לעיתים קרובות. במחקר שערכו כותבות המאמר על כיתות ג' נמצא שמורים מסבירים יותר משמונה מילים ביום, אבל לעיתים רחוקות, אם בכלל, הם חוזרים על המילים האלה כמה פעמים. המילים שנבחרו להוראה מזדמנת היו שונות מאוד בין הכיתות. נוסף על כך, נמצא שבבתי ספר בשכונות בעלות רקע סוציו-אקונומי נמוך מורים עוסקים פחות בהוראת מילים חדשות. ממצאים אלה, בשילוב עם הדרישה לקריאת טקסטים אקדמיים ברמת מורכבות גבוהה, מבהירים שאי אפשר להסתפק בהוראה מזדמנת של מילים. במקום זאת, עלינו לבחור להקנות מילים שהן בעלות ערך רב להבנת טקסטים אקדמיים מורכבים.

מיתוס 5: צריך פשוט ללמד את אוצר המילים שבתוכנית רכישת הקריאה

כותבות המאמר בדקו חומרי לימוד לגן ולכיתה א', תוך התמקדות בארבע התוכניות הנפוצות ביותר בארה"ב. המטרה הייתה לבחון את רוחב² ועומק³ הלקסיקון בהוראת אוצר המילים הדבור בתוכניות אלה ואת המאפיינים הפדגוגיים של ההוראה. התוצאות הצביעו על פערים גדולים באוצר המילים בין התוכניות השונות. כדי להבטיח שכל התלמידים יקבלו הוראה איכותית של אוצר מילים דבור בכלל והעשרה של אוצר המילים האקדמי בפרט, לא מספיק להסתמך רק על חומרי הלמידה בהקניית אוצר מילים (פירוט והרחבה בעיקרון 5 בהמשך).

עקרונות להקניה יעילה של אוצר מילים דבור

מתגבש כעת קונצנזוס מחקרי הולך וגדל בנוגע למאפיינים של הקניה יעילה של אוצר מילים. בהסתמך על ניתוח של למעלה מ-75 מחקרים עולים חמישה עקרונות להעשרת אוצר מילים דבור, כמפורט להלן:

עיקרון 1: ילדים זקוקים להוראה מפורשת ולהוראה מזדמנת גם יחד

ילדים יוצאים נשכרים מהוראה מפורשת. לילדים שמקבלים הגדרות והסברים למילים הנלמדות יש סיכוי גבוה יותר לזכור אותן. למשל, כהכנה לקריאת סיפור מורה יכולה לפתוח בהצגת כמה מילים מהותיות שיופיעו בסיפור. המורה יכולה לעודד את הילדים להקשיב לכל אחת מ"המילים הקסומות"⁴ במהלך קריאת הסיפור, ולהצביע בכל פעם שהם שומעים אחת. לאחר מכן אפשר להסביר את פירושן לתלמידים.

מהמחקרים עולה, שהשיפור באוצר המילים היה משמעותית גבוה יותר כאשר מילים הוקנו באופן מפורש לעומת הקניה מזדמנת (למשל, למידת מילים תוך כדי קריאת סיפור). עם זאת, השיפור המהותי ביותר התרחש כאשר מורים השתמשו הן בהקניה מפורשת והן בהקניה מזדמנת, תוך הנעת התלמידים לשימוש פעיל במילים.

עיקרון 2: בחירת מילים מכוונת

בהתחשב בכך שיש גבול לכמות המילים שאפשר ללמד - כ-400 מילים בשנה - חשוב לתכנן ולבחור בקפידה את המילים שנרצה להקנות. יש הטוענים שמילים להקניה צריכות להיות מילים מתוחכמות במשלב גבוה יחסית (האופייניות לשפה כתובה). לדוגמה, במקום להשתמש במילה "חושך" אפשר להשתמש במילה "עלטה". מילים כאלה הן כלליות, כלומר לא ספציפיות לתחום דעת מסוים, ולפי מחקרים הוראתן יכולה לשפר את התפקוד המילולי של ילדים.

² רוחב הלקסיקון: כמות המילים המוכרות או הנלמדות, כלומר, הכרת המילה הדבורה והכתובה.

³ עומק הלקסיקון: הבנה והפנמה של המילה, ידע על המילה והיכולת להשתמש בה בדרכים שונות - הפכים, אסוציאציות, צירופים, ידע לשוני ועוד.

⁴ המילים שהוצגו כהכנה לקריאת הסיפור.

יחד עם זאת, המחקר (של כותבות המאמר) מציע לעסוק כבר בשלב מוקדם גם במילים שקשורות לתחום דעת מסוים. מילים כאלה יהיו קריטיות לפיתוח ידע במקצועות מפתח. לדוגמה, אוצר מילים בנושא יצורים חיים, כגון: בית גידול, אורגניזם והגנה, יכול לסייע לילדים לדבר וללמוד על תפיסות ומושגים בתחום המדעים. במחקר נמצא שילדי גן בהחלט מסוגלים ללמוד מילים כאלה ולזכור אותן לאורך זמן. אם כן, חשיפת תלמידים למילים מתחום הדעת מסייעת להם לבנות מאגר ידע ומושגים, החיוני לפיתוח ידע שיטתי מטקסטים בתחום זה.

עיקרון 3: בניית משמעות מילים באמצעות רשתות ידע

אפשר לומר שמילים מייצגות מערכת של קשרים ומושגים. רשת עשירה זו מחזקת את ההבנה של ילדים. הוכח כי הוראת מילים באשכולות שמייצגים רשתות של ידע תומכת מאוד בהסקת מסקנות ובהבנה. למשל, אם המילה "משוט" מוכרת לנו, אנחנו כנראה יודעים משהו גם על חתירה ועל סירות. הוראת מילים בקטגוריה מסוימת מסייעת גם בזכירת מילים אלה.

מחקר רחב היקף שבדק תוכניות התערבות להעשרת אוצר מילים בקרב ילדים מרקע סוציו אקונומי נמוך, מוכיח כי קיבוץ מילים לפי קטגוריות סייע להבנה של הילדים והאיץ לימוד של מילים. לסיכום, הפניית תשומת הלב לאופן שבו מילים בונות רשתות ידע יכולה לקדם הוראה משמעותית יותר.

עיקרון 4: נדרשת חשיפה חוזרת ונשנית כדי לרכוש אוצר מילים

רוב הסיכויים שילדים ילמדו את המילים שהם שומעים הכי הרבה. מחקרים רבים על התפתחות שפה הראו שתדירות החשיפה מנבאת היטב רכישת מילים, ונראה שיש לה השלכות ארוכות טווח על השפה והקריאה בשלבים מאוחרים יותר. חוקרים בחנו ילדים בגיל 4 במהלך לימוד מילת תפל. קבוצות המחקר נבדלו במספר החזרות על המילה. הם מצאו כי רק 20% מהילדים ששמעו מילה חדשה 3 פעמים זכרו אותה. למעשה, רוב הילדים (80%) זכרו את המילה היטב רק לאחר 24 חזרות עליה. הנקודה איננה שעל כל מילה יש לחזור 24 פעמים אלא שהצורך בחזרה על מילים חדשות גדול בהרבה משחשבנו בעבר. אסטרטגיות כדוגמת קריאה חוזרת והסברים עשירים הוכחו כיעילות. הסברים כאלה לרוב כוללים מידע המועבר באמצעות הגדרה, מילים נרדפות, איורים ושימוש במילים בהקשרים שונים.

נוסף על חשיבות החזרה על אוצר המילים, חשוב שמורים יחשפו את התלמידים להקשרים נוספים של שימוש במילה החדשה, על מנת להעמיק את ההבנה של המילה. המחקר של כותבות המאמר מדגיש שהשילוב של תדירות החשיפה לכל מילה חדשה במגוון הקשרים משמעותיים ולאורך זמן משפר רכישת אוצר מילים. יתרה מכך, ילדים יצאו נשכרים גם מחשיפה חוזרת למילים מוכרות.

עיקרון 5: התפתחות מקצועית מתמשכת היא חיונית

ממצאי המחקר מצביעים על כך שהתפתחות אוצר המילים הדבור אצל ילדים יכולה להשתפר מאוד בעזרת תוכנית התערבות. ממצאים אלה מראים גם שמורים שלא קיבלו הכנה מתאימה היו פחות אפקטיביים בשיפור אוצר המילים של התלמידים. ממצאים דומים דווחו גם במחקרים אחרים. מחקר זה מדגיש את החשיבות של התפתחות מקצועית מתמשכת למורים ולצוותים החינוכיים. כותבות המאמר פיתחו שגרת הוראה כחלק מהעבודה המתמשכת של המורה בכיתה. שגרה זו כוללת כמה צעדי מפתח:

- זיהוי מילים שצריך ללמד.
- הגדרת המילים באופן תואם גיל.
- הצגת המילים בהקשרים ובמשמעויות שונים ובמגוון דרכים ומדיות.
- חזרה על המילים להבטחת הפנמתן לאורך זמן.
- מעקב אחר התקדמות התלמידים והוראה חוזרת במידת הצורך.

יישום של שגרה זו, בכל שכבת גיל, יקדם את תהליך העיבוד וההפנמה של מילים ומשמעותן, ויכול לשמש אבן דרך לתכנון הוראה עתידי. חמשת העקרונות להעשרת אוצר המילים הדבור מדגישים גישה שנועדה לסייע לילדים להתמודד עם מורכבות הטקסטים שבתוכנית הלימודים.

סיכום

בעבר תוארו ילדים בגיל הרך כ"אשפי מילים" או "ספוגים של מילים" - תיאורים שמצביעים על תהליך ההתפתחות הקל, כביכול, של רכישת אוצר מילים. לעיתים קרובות מדי יוצאים מנקודת הנחה שלמידת מילים היא טבעית, ושהתנאים בכיתות הלימוד מספקים הזדמנויות ספונטניות להתפתחות אוצר המילים. למידה מזדמנת היא חשובה, אך היא אינה מספיקה כדי לאפשר התמודדות עם טקסטים מורכבים. תוכנית הלימודים ודרכי ההוראה הקיימות לא הכירו בכך שדרושה אסטרטגיה הרבה יותר ממוקדת בהוראת אוצר מילים. ממצאים עדכניים מצביעים על כך שילדים זקוקים להוראת אוצר מילים מתוכננת, רציפה ושיטתית. לילדים מרקע סוציו-אקונומי נמוך יש פחות התנסויות עם אוצר מילים אקדמי. עבורם נדרשת תוכנית התערבות שלא רק משפרת את הידע השפתי שלהם, אלא למעשה מאיצה את התפתחות אוצר המילים שלהם.